

IV. Ἐν τῇ τετάρτῃ ἡμέρᾳ (Πέμπτη 15 Δεκεμβρίου 1983) ἐγένοντο αἱ κάτωθι ἐνδιαφέρουσαι ἀνακοινώσεις: Τοῦ καθηγητοῦ Olof Gigon, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βέρνης: Γοργίας παρὰ Πλάτωνι (Γερμανιστὶ σ. 567-593). Τοῦ καθηγητοῦ G. Kerferd, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Manchester: Γοργίας καὶ Ἐμπεδοκλῆς (Ἀγγλιστὶ σ. 595-605). Τοῦ καθηγητοῦ A. Mourelatos, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Texas: Ὁ Γοργίας ἐπὶ τῆς λειτουργικότητος τῆς γλώσσης (Ἀγγλιστὶ σ. 607-638).

Ἐν κατακλείδι τὰ πρακτικὰ τῆς ὥς ἄνω Συνόδου ἀποτελοῦν πράγματι ἓν «Corpus», ἐντὸς τοῦ ὁποίου περιέχονται πλεῖστα ὅσα θέματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν τῶν σοφιστῶν κίνησιν, τῆς ὁποίας προῖστατο ὁ κορυφαῖος τῶν σοφιστῶν, Γοργίας ὁ Λεοντίνος.

A. N. ΖΟΥΜΠΟΣ

P. J. Rhodes, The Athenian Empire. Oxford 1985. Σελ. 47.—*S. Ireland, Aeschylus,* Oxford 1986. Σελ. 46 (*Greece and Rome new surveys in the classics*, Nos. 17, 18).

Εἰς τὴν γνωστὴν σειράν τῶν νέων θεωρήσεων τῆς προόδου τῶν κλασικῶν σπουδῶν, τὴν ἐκδιδομένην ὑπὸ τοῦ Κλασικοῦ Συνδέσμου (Classical Association) τῆς Βρετανίας ὡς παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ «Greece and Rome», προστετέθησαν ἐσχάτως τὰ πρὸ ἡμῶν δύο συγγραμμάτια, τὸ ἐν ὑπὸ P. J. Rhodes περὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐπικυριαρχίας καὶ τὸ ἕτερον ὑπὸ S. Ireland περὶ τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Rhodes ἐρευνᾷ τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐδημιουργήθη ἡ Συμμαχία τῆς Δήλου (478/7 π.Χ.), μία Συμμαχία αὐτονόμων ἐλληνίδων πόλεων ἀποσκοποῦσα ἀρχικῶς εἰς τὴν προάσπισιν τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀπὸ τῆς Περσικῆς ἀρχῆς. Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς Συμμαχίας διὰ τῆς ὁλονὲν ἀξανομένης ἐπικυριαρχίας τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ τῶν συμμαχίδων πόλεων (αἱ συμμαχιῶδες πόλεις ἀπόλεσαν τὴν ἐλευθερίαν νὰ καθορίζουν αὐταὶ τὴν ἐξωτερικὴν τῶν πολιτικὴν· ἢ περὶ τὸ δικαιοπραγεῖν ἐλευθερία τῶν περιορίσθη μεγάλως· ὑπεχρεώθησαν νὰ ἀποτίνουν τέλη πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν Ἀθηναϊκῶν δημοσίων ἐξόδων κτλ.) κορυφοῦται εἰς τὰ συμβάντα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ τὰς ἀποφασιστικῆς σημασίας διὰ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμάχους τῶν συνεπειῶν του. Ὁ Rhodes ἐξετάζει τὰς εἰς τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν Ἀθηναίων ὑποκειμένας ἀρχάς, ἀντιπαρατάσσων τὰς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀπόψεις τοῦ Θουκυδίδου πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ ἐν Ὁξφόρδῃ καθηγητοῦ G. E. M. de Ste Croix. Διὰ τὸν Θουκυδίδην ἡ ἐπιβολὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐπικυριαρχίας συνέβη κατὰ φυσικὴν νομοτέλειαν, ἐφ' ὅσον κίνητρά της ὑπῆρξαν ὁ φόβος, ἡ φιλοδοξία καὶ τὸ συμφέρον. (Πβ. 1.75.2-3 καὶ γὰρ αὐτὴν [scil. τὴν ἀρχὴν] τὴνδε ἐλάβομεν οὐ βιασάμενοι, ἀλλ' ὑμῶν μὲν οὐκ ἐθελησάντων παραμεῖναι πρὸς τὰ ὑπόλοιπα τοῦ βαρβάρου, ἡμῖν δὲ προσελθόντων τῶν ξυμμάχων καὶ αὐτῶν δεηθέντων ἡγεμόνας καταστῆναι ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ ἔργου κατηναγκάσθημεν τὸ πρῶτον προαγαγεῖν αὐτὴν ἐς τὸδε, μάλιστα μὲν ὑπὸ δέους, ἔπειτα καὶ τιμῆς, ὕστερον καὶ ὠφελίας. Πβ. ἐπίσης 1.76.2 οὕτως οὐδ' ἡμεῖς θαυμαστὸν οὐδὲν πεποιήκαμεν οὐδ' ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπειου τρόπου, εἰ ἀρχὴν τε διδομένην ἐδεξάμεθα καὶ ταύτην μὴ ἀνεῖμεν ὑπὸ <τριῶν> τῶν μεγίστων νικηθέντες, τι-

μῆς καὶ δέους καὶ ὀφελίας, οὐδ' αὖ πρῶτοι τοῦ τοιοῦτου ὑπάρξαντες, ἀλλ' αἰεὶ καθεστῶτος τὸν ἥσσω ὑπὸ τοῦ δυνατωτέρου κατείργεσθαι). Ἀναπόφευκτος συνέπεια ὑπῆρξε τὸ μῖσος τῶν συμμάχων, προτιμώντων τὴν ἐλευθερίαν ἀντὶ τῆς ὑποταγῆς. Διὰ τὸν G. E. M. de Ste Croix ἀφ' ἐτέρου (*Historia* 3 [1954], σελ. 1-41, καὶ ἰδίως *The origins of the Peloponnesian War*, London 1972) αἱ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ἐκτιθέμεναι, μεταξὺ τῶν δημηγοριῶν, ἀπόψεις περὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀρχῆς, παρὰ τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ συγγραφέως, δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα. Κατὰ τὸν de Ste Croix, τὸ μέγα πλῆθος τῶν πολιτῶν εἰς τὰς συμμαχίδας πόλεις ἔτρεφεν ἀπέναντι τῶν Ἀθηναίων φιλικὰ αἰσθήματα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὀλιγαρχικὴν μερίδα τῶν πλουσιῶν, τῶν ὁποίων τὰ συμφέροντα ἐκινδύνευον ἕνεκα τοῦ δημοκρατικοῦ τρόπου τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Rhodes τέμνει τὴν μέσην ὁδόν: ἀναγνωρίζει ὅτι καθ' ὃν χρόνον ὑφίστατο ἡ Συμμαχία τῆς Δήλου αἱ Ἀθηναῖοι περιώρισαν ὄντως εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν αὐτονομίαν τῶν περισσοτέρων συμμαχίδων πόλεων· παρὰ δὲ τὸ ὅτι ὄχι μόνον, λόγῳ τῆς Συμμαχίας, εἰσέρρευεν εἰς τὰς πόλεις πλοῦτος ἀλλὰ καὶ ἐπεκράτησαν δημοκρατικὰ πολιτεύματα ἀντὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν, δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἡ τάξις αὐτῆ τῶν πραγμάτων προεκάλει ἔντονον πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἀπέχθειαν: χαρακτηριστικὸν τῶν περισσοτέρων Ἑλλήνων ἦτο ἡ ἐπιδίωξις ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέρας δι' ἑαυτοὺς ἐλευθερίας. Ὁ Rhodes ἐπίσης ἐρευνᾷ τὰς οικονομικὰς ἐπιπτώσεις τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀρχῆς, ὄχι μόνον διὰ τοὺς ἰδίους τοὺς Ἀθηναίους ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς συμμάχους τῶν, ἐκθέτει τὰς ἔναντι τῆς ἀρχῆς ἀπόψεις συγγραφέων ὡς ὁ Λυσίας, ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Πλάτων, καὶ καταλήγει μὲ τὰ ἀκολουθήσαντα εἰς τὴν Συμμαχίαν τῆς Δήλου, δηλ. μὲ τὴν Δευτέραν Ἀθηναϊκὴν Συμμαχίαν (378 π.Χ.) καὶ τὴν διάλυσιν τῆς μετὰ τὴν ἦταν τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τοῦ Φιλίππου εἰς τὴν Χαιρῶνειαν (338 π.Χ.). Ἐντὸς ὀλίγου ὁ Ἀλέξανδρος θά ἔβιδε νέαν τροπὴν εἰς τὴν ἐλληνικὴν καὶ τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν.

Ἐνδιαφέρουσαν συνοπτικὴν ἐξέτασιν τῆς προόδου τῶν περὶ τὸν Αἰσχύλου σπουδῶν κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν ἀποτελεῖ τὸ φυλλάδιον τοῦ Ireland. Ὁ συγγραφεὺς ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς (α' κεφάλαιον, σελ. 1-3) ὑπογραμμίζει πόσον πολύπλοκα εἶναι τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τῆς Αἰσχυλείου παραγωγῆς, πρᾶγμα τὸ ὅποιον, ἐν συνδυασμῷ μάλιστα πρὸς τὰς χρησιμοποιουμένας ἐκάστοτε ποικίλας ἐρμηνευτικὰς μεθόδους, ὀδηγεῖ πολλάκις εἰς διϊστάμενα ἀλλήλων πορίσματα, ὑποθέσεις καὶ εἰκασίας. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀβεβαιότης κατὰ μέγα μέρος ὀφείλεται εἰς τὴν ἐσκεμμένην ἀσάφειαν τοῦ ἀρχαίου κειμένου καὶ εἰς τὴν ἐλλιπῆ μορφήν ὑπὸ τὴν ὁποίαν παρεδόθησαν μέχρις ἡμῶν τὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου (π.χ. ἐκ τῆς τριλογίας *Λαῖος*, *Οἰδίπους* καὶ *Ἐπὶ τῷ Θήβας* ἐσῶθη μόνον τὸ τρίτον ἔργον, ἀγνοοῦμεν δὲ τὸ περιεχόμενον τῶν ἄλλων δύο). Κατὰ συνέπειαν, ὁ λόγιος τῆς σήμερον, ὅπως καὶ ὁ ἀρχαῖος θεατῆς, συμβαίνει νὰ οἰκοδομῇ τὸ ἰδικόν του ἐρμηνευτικὸν οἰκοδόμημα ἀναλόγως τῶν ἰδιαιτέρων περὶ κόσμου, θεῶν καὶ ἀνθρώπων προκαταλήψεων του καὶ τῆς ἐμπειρίας του. Εἰς τὸ β' κεφάλαιον (σελ. 4-7) ἐξετάζονται αἱ περὶ τοῦ βίου τοῦ Αἰσχύλου εἰδήσεις, ἡ ὄψις καὶ τὸ θέατρόν του, ἡ ἐπίδρασις τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῶν δραμάτων του τὰ σύγχρονα πολιτικὰ ρεύματα — ἐπίδρασις ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι τοιαύτη ὥστε νὰ ἀλλοιώσῃ τὸν πρωταρχικῶς δραματικὸν χαρακτῆρα τῶν ἔργων καὶ νὰ τὰ μεταβάλῃ εἰς κηρύγματα πολιτικῶν θέσεων. Τὸ γ' κεφάλαιον (σελ. 8-13) ἀναφέρεται εἰς τὴν διαζωγράφησιν τῶν ἠθῶν, τὸν χορόν, τὴν συνύπαρξιν τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου εἰς τὰ δράματα τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Ireland, ἐδρισκόμενος ἐν μέσῳ ποικίλων καὶ ἐν πολλοῖς ἀντιθεμένων ἀπόψεων περὶ τῆς ἠθογραφίας τῶν προσώπων (ἂν δηλαδὴ καὶ κατὰ

πόσον τὰ ἐπὶ σκηνῆς πρόσωπα παριστάνοντο ὡς ἀπετρογγυλωμένα καὶ ἀπηρτισμένα ὀλόγητες ἢ ὡς πρόσωπα ὑποκείμενα ἀπολύτως εἰς τὰς ἰδιοτροπίας τῆς δραματικῆς ἀναγκαιότητος) διερωτᾶται μήπως διαπράττωμεν τὸ σφάλμα νὰ υποκαθιστῶμεν εἰς τὰ ὑπὸ τῶν προσώπων λεγόμενα καὶ εἰς τὰ περὶ τῶν προσώπων ὑπὸ τῶν ἄλλων λεγόμενα, τὰς ἰδικὰς μας ἀντιλήψεις καὶ προκαταλήψεις περὶ τοῦ πῶς ὄφειλον νὰ ἐνεργήσουν τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἢ περὶ τῶν εἰδικωτέρων κινήτρων τῶν πράξεων των, καθ' ἣν περιπτώσιν, τοῦναντίον, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἡ οἰκονομία τῆς Αἰσχυλείου δραματοποιίας ἐξετείνεται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν δραματικῶς πιθανῶν, τ.ἔ. πειστικῶν, χαρακτήρων. Ἑρμηνευτικὰς δυσχερείας ὁμως παρέχει καὶ τὸ περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ χοροῦ καὶ τὸ περὶ τῆς θεολογίας τοῦ Αἰσχύλου ζήτημα: Μέχρι ποίου σημείου ἐπηρεάζει ἡ συμμετοχὴ τοῦ χοροῦ τὴν πλοκὴν τοῦ δράματος καὶ τὴν διέγερσιν τῶν παθῶν; Κατὰ τί διαφέρει ἡ περὶ θεῶν ἀντίληψις, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται εἰς τὰ Αἰσχύλεια δράματα, ἀπὸ προγενεστέρων ἀντιλήψεων; Ποία ἡ συμβολὴ τοῦ ἰδίου τοῦ Αἰσχύλου εἰς αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν; Πῶς διαφοροποιεῖται ἡ περὶ θεῶν ἀντίληψις ἀπὸ δράματος εἰς δράμα; Μέχρι ποίου σημείου ὁ ἄνθρωπος εὐθύνεται διὰ τὰς πράξεις του; Ποία ἡ σχέσις μετὰ τῶν χθονίων καὶ Ὀλυμπίων θεῶν; Τὸ δ' κεφάλαιον (σελ. 14-22) ἐξετάζει καὶ ἐρμηνεύει τοὺς Πέρσας, τοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας καὶ τὰς Ἰκέτιδας, τὸ ε' κεφάλαιον (σελ. 23-33) τὴν τριλογίαν τῆς Ὀρεστείας καὶ τὸ ζ' κεφάλαιον (σελ. 34-38) τὸν Προμηθεὺς Δεσμώτην: Καὶ ἐδῶ ἡ πυκνότης τῆς ἐκθέσεως συναρτᾶται πρὸς τὴν πλήρη καὶ σαφῆ εἰκόνα τῶν φιλολογικῶν ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι διευτρώθησαν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Πολλὰ ζητήματα παραμένουν ἀκόμη ἀνοικτὰ εἰς περαιτέρω ἔρευναν (οἷον εἶναι τὸ τέλος τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας καὶ ἡ γνησιότης τοῦ Προμηθεὺς Δεσμώτου), ὅπου ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτήρ τῶν χρησιμοποιουμένων κριτηρίων δυσχεραίνει τὴν ἐπίτευξιν ὁμοφωνίας. Τὸ ἔργον τοῦ Ireland κατακλείεται ὑπὸ χρησίμου βιβλιογραφικοῦ πίνακος.

Ἄμφοτερά τὰ δημοσιεύματα (ὥπλισμένα, ἄς σημειωθῇ καὶ τοῦτο, μὲ πολλὰς καὶ πυκνὰς σημειώσεις) ἀποτελοῦν πολυτίμους βοηθοὺς εἰς τὴν μελέτην τῶν οἰκειῶν θεμάτων καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην οὐδενὸς φιλόλογου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Παν. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμος Γ', Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1987. Σελ. 599.

Ὁ παρῶν Γ' τόμος ἐξετάζει τὸ πρῶτον μέρος τῆς Χριστιανικῆς γραμματείας τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος, ἐποχῆς καθ' ἣν ἐπιχειρεῖται ἡ δογματικὴ συγκρότησις τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ προηγούμενος Β' τόμος, οὕτινος παρουσιάσις ἐγένετο εἰς τὸν «Πλάτων» ἐν τόμῳ ΛΒ' / ΔΓ' (1980-1982), σελ. 438-9, ἐξήταζε τὴν Γραμματείαν τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων, περιόδου τῶν διωγμῶν.

Ὁ καθηγητὴς Χρήστου εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ ὅλου ἔργου διακρίνει τρεῖς περιόδους τῆς πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῶν ὁποίων αἱ συνθήκαι ὑπεγόρευσαν τὴν συγγραφικὴν δραστηριότητα ἐκάστης ἐποχῆς. Πρώτη περίοδος εἶναι ἡ τῶν Διωγμῶν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ὅτε τὸ πνεῦμα τῶν ἡγετῶν καὶ τῶν